

Akademik prof. dr. Vladimir Stipetić

TO NIJE ALBUM SLIKA,
VEĆ JE TO DUBOKO DJELO

Ugodna mi je bila molba mog prijatelja Sulejmana Čičića da predstavim ovom uglednom skupu njegovu knjigu: *Album sa starim slikama*

Prije svega, želim istaknuti da naslov knjige govori o iznimnoj skromnosti autora. To nije samo album slika, već je to duboko djelo, koje govori o njegovoj obitelji tijekom tri stotine godina (koliko su oni prisutni na ovim prostorima); o Sandžaku i muslimanima u njemu i, na kraju, o Scilama i Haribdama, kroz koje je prošla njegova generacija između 1930. i 1990. godine. Zato knjiga nije album, već dokument koga će, vjerujem, čitati i zaključke izvlačiti ne samo njegovi zemljaci, već i povjesničari.

Za mene, koji sam se bavio povijesnom demografijom, bilo je otkriće da su Čičići u Prijepolje stigli velikim migracijskim kretanjima balkanskog stanovništva koje počinje krajem 17. stoljeća. Ono je bilo izazvano takozvanim „Bečkim ratom“. Godine 1680. odlučuje Porta ovladati Srednjom Europom i osvajajući Beč, eliminirati Austriju iz svog susjedstva. Veći dio Mađarske, kao i Hrvatske i Slavonije već se nalazio u Osmanlijskoj imperiji 150 godina – od bitke kod Mohača – pa je osvajanje nepokorenih zapadnih dijelova Ugarske i Austrije cilj, koji bi osigurao Turskoj dominantan položaj u Istočnoj Europi. Moćna se vojska diže u to svrhu: pred Beč je stiglo, tvrde izvori, gotovo

100.000 turskih vojnika, a nije znano koliko pozadinaca dotura toj za ono vrijeme ogromnoj vojsci „hranu i džebanu“.

Preci autora u to vrijeme žive na granici turskog imperija (autor nije siguran, da li u Slavoniji – u to vrijeme Požeškom sandžakatu – ili u Južnoj Mađarskoj – oko Pečuha – (str. 8). Život na turskoj granici – pograničnim sandžacima – bio je stalno potresan ratnim sukobima: upadima hrvatskih ili turskih krajišnika u tuđe područje (radi plijena ili vojnih akcija). Povjesničar Ive Mažuran računa da je oko 1680. godine u Slavoniji bilo 736 naseljenih mjesta te da je Slavonije imala tada 200 - 220.000 stanovnika (od čega i do 80.000 muslimana). Sve to Mažuran računa na osnovi turskog popisa (deftera) koji je proveden 1680. godine. Sprema se vojna, pa turski stratezi žele znati koliko je snažna pozadina. Gradovi su na tom području iznimno veliki (za ono vrijeme): Mažuran računa da je Osijek imao tada do 15.000 stanovnika, a Požega, Vukovar, Brod, Đakovo i Valpovo imaju između 3 i 5.000 žitelja (usporedbe radi navest ću da je po istraživanjima S. Krivošića – u tim godinama Zagreb imao svega oko 3.600 stanovnika, a Dubrovnik oko 4.500 žitelja).

Međutim, turski pokušaj osvajanja Beča nije uspio. Turska je vojska, doduše, opkolila Beč, ali je kršćanska vojska, koja je došla pod vodstvom poljskog kralja Jana Sobieskog, na Kalhenbergu, 12. 9. 1683. porazila brojem snažniju osmanlijsku vojsku, koja se panično povlači, gubeći uskoro i drugu bitku – u Mađarskoj – Parkańy – 8. 10. 1683. Turska se vojska, pod pritiskom austrijskog vojskovođe Eugena Savojskog, povlači dalje na Istok. U turskoj pozadini izbijaju pobune kršćana: u Slavoniji, Bosni i Srbiji hajdučke vođe vode bitke protiv malobrojnih posada gradova, ali i turskih naselja. Muslimansko stanovništvo u Ugarskoj i Slavoniji osjeća se ugroženim i napušta te teritorije. Kršćansko stanovništvo, pak, boji se da će ga turska vojska u povlačenju opljačkati, a možda i ubiti. Većina ih bježi u šume, očekujući razvoj događaja, nerijetko obračunavajući se sa muslimanima, dojučerašnjim susjedima.

O tome najbolje govore činjenice, koje za Slavoniju donosi Ive Mažuran. Kršćanska raja, poticana austrijskim uhadama, diže ustanak protiv Turaka. Kako već 1684. carske vojske osvajaju Viroviticu i Slatinu (prešavši Dravu) taj ustanak dobiva i vojničku podršku. Između 1687. i 1691. godine (carske vojske zaposjedaju Valpovo, Osijek i Požegu) a vode se mnogobrojni bojevi i čarke s promjenljivom srećom. Godine 1691. turska vojska napušta Slavoniju. Bilanca je toga rata za stanovništvo porazna. Od nekadašnje mirne i prosperitetne pokrajine turskog carstva kojoj se toliko divio Evlija Čelebi u svojem putopisu, ne ostade gotovo ništa, osim zgarišta prosperitetnih sela i desetak tisuća ljudi, koji su se sklonili u šume i planine, ne bi li se tako zaštitili od zuluma prolazećih vojski. Prema jednom od prvih popisa kojeg je provela Austrija 1688. godine, u široj okolini Osijeka, Požega i Virovitice od dotadašnjih 522 naselja, svega je 70 bilo naseljeno. Pri sličnom popisu iz 1696. godine u osječkom je okrugu bilo svega 8 naseljenih sela, a čak 313 pustih; u požeškom okrugu stanje je nešto bolje, jer popisnici nalaze 131 naseljeno, a 181 pusto selo, Mažuran računa da je 1696. godine Slavoniju nastavalo svega oko 40.000 stanovnika – što je svega oko petina stanovništva koje je Slavonija imala oko

1680. godine. Toliko demografskog gubitka nije zabilježeno nigdje u pisanoj povijesti Evrope – čak niti za velike epidemije kuge iz 1348. godine.

Ogromni gubici u životima – paradoksalno je manjim su dijelom posljedica strahovitog poraza Turaka kod Beča i Parkańya (gdje je živote možda izgubilo nekoliko tisuća Slavonaca muslimanske vjeroispovijesti). Većinu gubitaka prouzrokovale su osmanlijske i carske vojske, ali i ustanici, koji su žarili i palili neutvrđena mjesta, kad gradove nisu mogli osvojiti. Genocid prema muslimanskom stanovništvu bio je pravilo, ali na isti se način svetila i turska vojska. „Milosti nije bilo ni za koga niti su se poštivala bilo kakva ratna pravila“ – tvrdi Mažuran.

To dovodi do stanja, kojeg registrira popis iz 1698. godine. Pri tom su popisu našli 491 naselje s prisutnim življem, ali i 240 nenaseljenih sela i selišta. Godine 1698. ima na prostoru cijele Slavonije do 80.000 stanovnika – što je trećina žiteljstva, kog je Slavonije imala oko 1680. godine. Muslimanskog stanovništva više nema – ono je ili pobijeno ili izbjeglo u Bosnu¹.

Piragići se (kako su se prezivali u to vrijeme Čičići²), naseljavaju u napuštenoj Semberiji u okolini Bijeljine – čije je stanovništvo izbjeglo u Ugarsku. Piragići žive tamo oko 110 godine – no kad započne srpski ustanak 1804. godine pišćev prapradjed – sa četiri sina i obiteljima putuje na jug – obilazno – da bi otišli u Tursku. Pisac zorno prikazuje kako mu preci stižu u Prijepolje, sredinom ljeta 1804. godine³. Ostadoše tu dvije nedjelje, a kako im se Prijepolje dopalo, odlučiše da ne idu dalje u Tursku, već da tu ostanu. Prijepolje je bilo u to vrijeme značajno trgovište, na prometnom putu iz Sarajeva za Istanbul. Putujući iz Beograda za Nevesinje i Ljubinje (da bi se našao sa Suhrab Mehmed-pašom) Evlija Čelebi 1664. godine, zadržao se nekoliko dana u „kasabi Prijepolje“ (tako je on naziva). Citiram tekst prema prijevodu Hazima Šabanovića, zajedno s njegovim komentarima.

KASABA PRIJEPOLJE

To je u stare vremena bio velik šehar⁴. Kad je Osvajač pošao da osvoji Bosnu, on je snagom Ahmed-paše Hercegovića (Herceg-zade) osvojio i ovu varoš Prijepolje⁵. Ona je domen (hass) [hercegovačkog] paše i vojvodstvo na teritoriji hercegovačkog sandžaka. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od tri stotine akči⁶. Ima predstavnika Portinih spahija (sipah kethuda yeri),

¹ Vidi Ive Mažuran: Popis naselja i stanovništva u Slavonije 1698. godine, Osijek 1988., Predgovor V.S.

² Vidi Album... str. 8.

³ Ibid., str. 9-12.

⁴ Prijepolje se spominje još 1345. godine. Još u 14. stoljeću javlja se kao važno tržište kroz koje je prolazio karavanski saobraćaj i gdje su Dubrovčani imali svoju koloniju. Ovaj kraj je i u rimsko doba bio na visokom kulturnom stupnju. Kod Prijepolje je 1927. godine otkopan veliki amfiteatar, a do njega hram, zadužbina imperatora Klaudija.

⁵ O Ahmed-paši Hercegoviću vide Jugoslavenska enciklopedija, sv. 1, pod Ahmed-paša. Turci su zaista 1463. g. bili zauzeli ovo područje, ali ga je Herceg sa svojim sinovima opet vratio. Ovaj kraj je definitivno pao u tursku vlast tek u proljeće 1465. godine. Samo, pre tome Ahmed-paša Hercegović nije imao nikakva udjela.

⁶ Prijepoljski kadiluk osnovan je odmah poslije. 1463. godine, a prvi put se spominje 1477. godine. Samo, nikada nije imao rang kadiluka od tri stotine nego od sto pedeset akči.

janjičarskog serdara, serdara budimskog kola, tržnog nadzornika (muhtesib) i baždara. Prvaka i uglednih ljudi nema mnogo.

Kasaba Prijepolje sastoji se od dvije kasabe. Jedna je Gornja kasaba na rijeci Limu, na početku Fatihovog mosta; ona se sastoji od jedne mahala s nekih pedesetak šindrom [pokrivenih] kuća, s baščama i vodama koje su poput izvora života (āb-i hayāt).

Tu se nalazi Ibrahim-pašina džamija⁷. To je vrlo udobna i privlačna džamija s jednim minaretom, a pokrivena je ćeremitom. Ima dva velika svratišta (han) i udobno maleno javno kupatilo (hamam). Ima svega jednu tekiju, dvije osnovne škole (mekteb) i deset dućana. To su Ibrahim-pašine zadužbine. Prihodi od kirija ovih [dućana] troše se za održavanje mosta.

Idući iz te kasabe prema istoku, obalom rijeke Lima, kroz groblje, došli smo u vakuf-kasabu Donje Prijepolje⁸. U Stara vremena obje ova kasabe bile su jedna varoš, koja je tokom vremena propala, pa je između te dvije kasabe, ondje gdje je sada groblje, nastala pustoš od hiljadu koraka. Sudska i upravna vlast im je ipak jedna. To je vrlo sigurna (emin) kasaba. Ova je naprednija, ljepša i veća od Gornje vakuf-[kasabe]. Ovdje stanuje njen mutevelija, upravnik i kadija. I ova kasaba leži na prostranom i zelenilom obraslom mjestu na obali Lima. Kroz ovu varoš teče rijeka Mileševa⁹. Kako varoš leži i na desnoj i na lijevoj strani te rijeke, mora se prelaziti preko mostova. Odmah na periferiji varoši utiče rijeka Mileševka u rijeku Lim. Sa sve četiri strane varoši nalaze se brda. Po njima su sve sami raznovrsni voćnjaci (bag). U Donjoj varoši ima svega deset mahala, a među njima je rijeka Mileševa. Četiri su kršćanske, a šest je muslimanskih mahala. Tu ima četiri stotine i osamdeset šest daskom pokrivenih, pristojnih, prostranih i tvrdo zidanih kuća, sa vinogradima i baščama¹⁰. Većinom su u starom stilu i prizemne. Od svih kuća najimpozantniji je dvor budimskog vezira Smail-paše¹¹.

Tu ima deset džamija sa mihrabom. Džamija Husein-paše udobna je i dobro posjećena. Njena kapija stoji prema jednom uglu same džamija i nijedna druga džamija nema ovakvu kapiju. S druge strane rijeke Mileševke, na vrhu drvenog mosta je Veznedar-agi džamija. To je prostrana i svijetla džamija. Pred njom ima jedna čudna sahat-kula. Glas njena zvona čuje se čak iz grada Mileševa. Ovdje smo prešli preko drvenog mosta na rijeci Mileševki, došli na musalu (namazgah), koja zaslužuje da se vidi. I ona je obuhvaćena velikim drvećem. Krasni mesdžid, koji se nalazi iznad kapije hana Sokolovićeve sina (Sokollu-oglu), sposoban da bude privlačna džamija i tekija (zavije). Glasovita je i Veznedarova tekija.

⁷ Ko je ovaj Ibrahim-paga, sada se ne zna.

⁸ Turski Aşağı Prepol = Donje Prijepolje.

⁹ Treba Mileševka.

¹⁰ Prijepolje je 1601, kao i u prvoj polovini 17. vijeka, imalo oko 800 kuća.

¹¹ Ovaj Ismail-paša je svakako identičan s istoimenim bratom Sijavuš-paše, koji je bio sultanov kajmekam u Carigradu i nakon svrgnuća Sejdi Ahmed-paše imenovan budimskim vezirom (1659.). O njegovom porijeklu imamo nekoliko suvremenih podataka.

Ovdje postoje tri medrese, četiri osnovne škole i četiri tekije. Dvije od tih tekija su halvetijskog, jedna kaderijskog, a jedna bektašijskog reda. Ima tri trgovačka prenoćišta (han). Najimpozantniji i najsavršeniji je han Kasim-paše, sina Mehmed-paše Sokolovića u čaršiji. Iznad njegove kapije nalazi se mesdžid. Na velikom basenu ispred kapije ovog hana, s druge strane ulice, svi pobožni muslimani uzimaju abdest i piju vodu. Ima stotinu dućana.

Klima je dosta blaga. Svi stanovnici nose potijesne arnautske čakšire i krajiška čohana odijela; na glavu stavljaju čohane kalpake razne boje, a govore bosanski, srpski, bugarski i latinski. Većina stanovnika su jedri momci, i svi idu golih cjevanica, pašu sablje, mačeve, duge noževe i bodeže i idu potpuno naoružani. Katkada njihove gazije idu u četovanje prema mletačkom gradu Kotoru. Te su gazije smioni, hrabri, srčani i veseli momci.

Iz Prijepolja smo zatim, sa deset prijatnih drugova, pojahali svoje konje i išli u šetnju prema jugu obalom rijeke Mileševke kroz voćnjake i bašče; tom prilikom ulovili smo nekoliko zečeva. Za pola sata smo prošli kroz napredna sela i došli u grad Mileševo.

GRAD MILEŠEVO¹²

Osnivač ovoga grada „Mileševa“ je Gazi Hudavendigar. Osvojivši Jedrene, udario je na ovaj šeher. Tada mu se suprotstavio vojvoda po imenu Miloš, sa sto hiljada vojnika. U boju, koji se odigrao na polju Kosovu, neprijatelj je bio poražen. Ovaj je grad ranije bio sjedište hercegovačkog vilajeta. Kasnije, kad je Mehmed-han Osvajač išao da osvoji Bosnu, osvojio je i ovaj grad, uz pomoć Ahmed-paše Hercegovića (Hercek-oglu)¹³.

Kako je okolina varoši brdovita, to je zima vrlo oštra. Koliki snijeg može ovdje napadati, neka se vidi iz ovoga: da se od snijega ne zagube putovi, to su, po putu, poboli visoke borove stupove od kasabe do Prijepolja pa sve do na visoravan (yayalak) Babina. Ovdje šest mjeseci ima snijega. Ali kako je to vrlo kameniti kraj.

Iako su mnogi pisci upozoravali da je Evlija Čelebi sklon pretjerivanju¹⁴, ipak njegov opis Prijepolja kao i iznimno lijepog očito odaje poznavanje tog grada. I nije stoga nikakvo čudo što Čičići odlučiše u tom kraju ostati. Ostadoše i postadoše ugledni. Četvero sinova sa svojim hanumama izrodiše rod, koji je postao vjerojatno i ugledniji u Prijepolju - svojevrzni Budenbrookovi Sandžaka. Jednako lijepo o Prijepolju piše stotinu godina kasnije Ivan Frano Jukić u svom „Zemljopisu i povjestnici Bosne“ iz 1851. godine (objavljena u Zagrebu).

¹² U originalu stoji Mileševo.

¹³ U ovom kazivanju Evlije ima sasvim malo istine. Mileševo sa svojim gradom Mileševcem poznato je iz srednjeg vijeka. Turci su ga vjerojatno držali od 1439. – 1444., a definitivno je došao u njihovu vlast 1465. godine. Tu je bilo, u početku, središte istoimenog turskog vilajeta i kadiluka, koje je kasnije, prije 1477. godine premješteno u Prijepolje, po kome se kasnije i taj kadiluk zvao prijepoljskim kadilukom.

¹⁴ Primjerice, Evlija navodi da je u Beogradu našao više staraca od 170 godina; šipci u Mostaru veliki su — piše — kao čovječja glava; u Dolu u Hercegovini našu se grozdovi teški 4-5 oka (znači do 7 kg); u Travniku su jeribasme (kruške) teške oko oku i 370 drama (2,5 kg); u planini Ravno u Bosni ima stabala koje će tek 18 ljudi raširenih ruku obuhvatiti. Evlija naročito često griješi kad navodi broj kuća, džamija i drugih institucija u pojedinim naseljima, koje nije posjetio, već ih navodi po pričama ljudi s kojima se susretao.

Novopazarski sandžak nakon Berlinskog kongresa postao je „corpus separatum“ s tursko-austrijskom upravom, donoseći napredak i Prijepolju i Čičićima. Berlinski je kongres 1878. godine podržao austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine, a novopazarski Sandžak zadržan je pod osmanlijskim suverenitetom, ali u njemu su i austrijski i vojnici i civilni upravitelji, učitelji i svećenici. Taj dio osmanske carevine je od dalekosežne strateške važnosti. Preko njega. Njemačka (osnažena nakon Sedana i pod Bismarckom kao kancelarom) planira izgradnju, Bagdadske željeznice (do Iraka!!) kojom bi Njemačka i Austro-Ugarska povećale svoj utjecaj na Bliskom istoku. Ali početak dvadesetog stoljeća prekida idilu: aneksija Bosne i Hercegovine (1908.) uzrokuje egzodus mnogih muslimana iz Bosne, čemu se pridružuju i Sandžaklije; teče sve do izbijanja balkanskih ratova. Važno je ipak spomenuti: Sandžak u kome živi i djeluje ugledna obitelj Čičića malen je kamičak u tada nedemokratskom društvu. O sudbini cijele regije odlučuje se izvan nje same, bez da se pitaju stanovnici što oni žele.

S tim Sandžakom trguju diplomati velikih sila uoči I. svjetskog rata. Ruski ministar vanjskih poslova Izvoljski nudi austrijskom kolegi Ehrentalu u julu 1908. (dakle tri mjeseca prije aneksije BiH) Austro-Ugarskoj sporazum: Rusija neće praviti nikakve smetnje da Austro-Ugarska anektira Sandžak, ali uz uvjet da Austro-Ugarska prihvati slobodan prolaz ruske crnomorske flote, kroz Dardanele i Bospor¹⁵. Za „veliku“ diplomaciju Rusije ništa nisu značili interesi Srbije, niti su Ehrentalou značili ugarski interesi. Trgovalo se teritorijima, pravima i stanovnicima teritorija. Čičići, Prijepolje i Sandžak su tek sitnica u tim velikim zbivanjima. Obitelj Čičića, poučena dvjema predašnjim ratovima, pokušava (neuspješno) da ode u Tursku – ali to onemogućuju ratne operacije tijekom balkanskih ratova. Djed mu je obitelj vratio u Prijepolje kad su krenuli u Tursku, a on sam se s ostacima turske vojske povlači u Tursku.

Piščev otac ostaje u Prijepolju. Kraljevina SHS mobilizira ga 1919. i on je s vojskom dvije godine u Mađarskoj i Vojvodini. Agrarna reforma uzima Čičićima dio imovine, pa otac našeg pisca otvara hotel u Prijepolju. Druga očeva braća oca nisu uspjela prilagoditi novim prilikama, pa u tridesetim godinama 20. stoljeća odlaze u Tursku. I otac našeg pisca odlazi u Tursku 1939. godine, ali se ubrzo vraća – nezadovoljan tamošnjim prilikama. Čičić računa da je čak dvije trećine familije Čičića živjelo 1940. u Turskoj (str. 55).

Tijekom II. svjetskog rata nastupa balkanski košmar. Četnici ubijaju muslimane; partizani (kojima se naš pisac pridružuje) brane muslimane i progone četnike. Ali kad partizani osvajaju Prijepolje – 1944. – nastupa „smutnoe vremena“ – kako to u operi Boris Godunov pjeva zbor ljudi. Pisac odlazi u partizane, ali njegova oca strijeljaju partizani – ne zna ni gdje. Čemer tog zločina naš će pisac nositi cijelog svog života. Suljagini Čičići napuštaju Prijepolje, pa ih danas tamo više nema.

Pouka je povijesti Suljaginih Čičića da svugdje i na svakom koraku valja biti protiv onih nacionalističkih formula, koje dovode do rasula logike. Pogotovo tamo gdje se zapretani vjerski ili nacionalni osjećaji pretvaraju u aktivnu

¹⁵ Vidi: Carlo Sforza: Les Bâtitseurs de l'Europe Moderne, Paris 1931, Gallimard.

mržnju, gdje se ova demagoški pretvara u strastveno raspoloženje masa. Bunari tih mržnji iznimno su duboki – strastvena ih netrpeljivost prožima i truje¹⁶. To je rak-rana zapadne civilizacije, o kojoj je mudri Johann Wolfgang Goethe prije više od dvije stotine godina napisao u dalekoj Njemačkoj: „Čudne su te nacionalne mržnje. Ukoliko je kultura jedne zemlje na nižem stupnju, utoliko se one češće ispoljavaju“.¹⁷

Cijeli sam se život bavio ekonomskom analizom, pa želim na kraju izreći nekoliko tvrdnji, koje su vezane uz tužnu sudbinu jedne vrijedne obitelji. Kraj XVII. stoljeća pokazao je supremaciju zapadne tržišne ekonomije nad otomanskom državnom ekonomijom. Nazadak i agonija moćna Otomanskog carstva trajala je tri stoljeća, sve dok Kemal Atatürk nije stvorio moćnu nacionalnu tržišnu ekonomiju, koja je u minulih tridesetak godina doživjela svoj uspon i prosperitet.

S druge strane I. svjetski rat stvorio je nacionalne države, razbivši multinacionalne (jednako Otomansko carstvo, kao i Austro-Ugarsku). Model „nacionalna država“ postao je prevalentan u Europi tijekom 20. stoljeća, pri čemu su se najznačajnije promjene zbile pri kraju tog stoljeća. Mirno se razidoše narodi u bivšem SSSR-u i Čehoslovačkoj, ali je drugačije bilo u bivšoj Jugoslaviji. Sve se to događa u vrijeme zalaza europske hegemonije u svijetu, raspada kolonijalnih europskih carstava. i na toj velikoj historijskoj pozadini odvijaju se „slike“ obitelji Čičića, koje je naš pisac tako maestralno prikazao.

Na ovoj našoj balkanskoj vjetrometini svi se ti događaji odvijaju s naglašenim akordima. Svi ti živi narodi njeguju *svoj* nacionalizam po istom modelu, istim riječima: bez izuzetka obmanjuju sebe i svijet oko sebe svojim nekim specifičnim, genijalnim svojstvima i vrijednostima.

Zaključio bih ovu svoju riječ općom ocjenom: povijest obitelji Čičić tijekom promakla tri stoljeća svjedoči da na ovim prostorima stalno tinja konfesionalni sukob. Kad izbiju veliki događaji – poput turskog poraza u bečkom rata, krajem XVII. stoljeća, srpskog ustanka na početku XIX., aneksije Bosne i Hercegovine početkom XX., ili okupacije Jugoslavije u četrdesetim godinama minulog stoljeća, tada se taj tinjajući sukob, raspiren inozemnim snagama i domaćim nacionalizmima, pretvara u konfesionalni genocid. Plaćaju ga progonima i životima stotine tisuća, možda čak i milijuni nevinih. Naš pisac gubi svog oca, no ne znamo koliki iščezavaju u povremenim vulkanskim erupcijama konfesionalnog genocida na ovom Balkanu. Preseljavanja i raseljavanja vjerojatno su „normalna“ posljedica gorkog iskustva, koje se zbiva na ovim prostorima.

Autoru valja zahvaliti što je o tim nemilim sudbinama pisao mirno, objektivno i, reći ću, poučno. U tome leži dalekosežna pouka ove knjige, zašto autoru veliko hvala.

¹⁶ Parafraziram neke davnašnje misli Miroslava Krleže iz 1933. godine.

¹⁷ U originalu, „Überhaupt ist es mit dem Nationalhass ein eigenes Ding. Auf den untersten Stufen der Kultur werden Sie ihn immer am stärksten und heftigsten finden“.